

ІРИНА ПРИБИТКОВА,

доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Просторова самоорганізація населення: теоретико-методологічні передумови дослідження

Abstract

There are discussed the phenomenon of a space self-organization of population and theoretical and methodological premises of its investigation. The author proceeds from assumption that the forming of space preferences reflects the reactions of individuals on certain totality of characteristics of their surroundings stipulated by economical, social and psychological reasons. The selective attitudes of people towards places of their inhabitancy can serve as a criterion for quality of life at any place within the space of potentialities. They can be regarded also as an identification signs of latent groups of population with their specific social organization, behavior, claims and purposes. The most wide-spread models used in researches of space interactions are analyzed in the article. The author, on her part, adheres to opinion that the study of spatial relations should be based on the mapping to provide the most complete description and comprehension of territorial differences between patterns of human activity. There presented the cartographical models of space self-organization of rural population in Ukraine. The comparison of identical models for a few years in succession gives us the notion about the nature and rate of changes and development of spatial structures and discovers the important spatial relations between movements of rural inhabitants and urbanization in Ukraine.

Концепція просторової самоорганізації населення: вихідні положення

Територіальні переміщення населення відбуваються в певному соціально-просторовому континуумі, кожна точка якого характеризується певним

набором життєвих благ: можливостей працевлаштування, придбання житла, здобуття освіти, змістовного дозвілля, спілкування, відпочинку; різними екологічними характеристиками, рівнем політичної стабільності й особистої безпеки, гарантіями реалізації прав людини. Сукупність цих точок (районів) утворює *простір можливостей* чи *простір стимулів*, у межах якого принцип “людина шукає де краще” спрацьовує із невблаганністю закону.

Простір можливостей динамічний, різноманітний, характеризується різними рівнями концентрації діяльності людини. У ньому розгорнені, а відтак підлягають вибору можливості діяльності індивідів у найрізноманітніших сферах.

Формування у населення прераференцій щодо різних ділянок території відображає економічно і соціально зумовлені реакції жителів на певну сукупність властивостей середовища їх існування. Сьогодні на просторову самоорганізацію населення суттєвий вплив справляють економічний, політичний, етнічний, конфесіональний і глобалізаційний чинники. Отже, вибіркове ставлення жителів до території їхнього існування може слугувати, з одного боку, *критерієм якості життя* в тому чи тому районі в межах простору можливостей, а з іншого — суттєвою ознакою щодо визначення локалізації *латентних груп населення* із притаманною їм соціальною організацією, поведінкою та цілями.

Теоретико-методологічні передумови дослідження феномена просторової самоорганізації населення утворюють три взаємозалежні постулати:

- Переміщення населення у просторі можливостей є самоорганізаційний процес суспільної поведінки індивідів, спрямовуваний системою прераференцій.
- Просторова самоорганізація населення дістає відображення у вибірковому ставленні жителів до території їхнього існування: концентрації їх в одних районах і розосередження в інших у результаті переміщень населення у просторі.
- Розміри чисельності населення (або його щільність, або його динаміка) — інтегральний показник, що відображає дію багатьох чинників, що реально привертають людей у той чи той регіон. І тому чисельність населення (або його щільність, або його динаміку) можна розглядати як *індикатори привабливості* цих районів для певних груп населення.

Моделювання процесів просторової самоорганізації населення

Найпоширенішими моделями, застосовуваними в дослідженнях розвитку просторових систем, є *гравітаційні*, а також моделі *потенціалів і просторової взаємодії*. Різноманітні модифікації гравітаційної моделі запропоновані Ципфом, Рейвенстайном, Янгом і Рейлі, проте найвідомішою є гравітаційна модель Стюарта, ґрунтована на концепції про аналогію між соціальними і фізичними явищами. Запропоновані Стюартом три базисні соціальні поняття базуються на законах класичної ньютонівської фізики. Стюарт запровадив аналогічне силі тяжіння поняття *демографічної сили*; поняття *демографічної енергії* аналогічне за змістом гравітаційній енергії; третій уведений Стюартом термін — *демографічний потенціал* — відповідає

фізичному поняттю гравітаційного потенціалу [Stewart, 1950: р. 444]. У низці вітчизняних праць *демографічний потенціал* розглядають як міру концентрації населення або як визначник суми можливостей здійснення певної діяльності [Заблоцкий, 1975: с. 71, 73].

На розвиток гравітаційної моделі справили вплив праці С.А.Стауфера. Запропонована ним модель для аналізу просторових взаємодій ґрунтується на припущенні, згідно з яким мігрантів приваблюють у тому чи тому пункті так звані *сприятливі можливості*, що їх Стауфер розглядає як масу пункта тяжіння; як масу пункта виходу він пропонував використовувати показники чисельності населення [Stouffer, 1940: р. 846]. Модель Стауфера є несиметричною, позаяк населені пункти, що взаємодіють, мають якісно відмінні маси. Модель Стауфера описується у такий спосіб:

$$I_{ij} = G \times \frac{P_i \times P_j}{\sum_{n=1}^{j-1} X_n},$$

де I_{ij} — величина потоку мігрантів між пунктами i і j ;

P_i — чисельність населення у пункті i ;

P_j — число сприятливих можливостей у пункті j ;

X_n — число сприятливих можливостей у n -му проміжному пункті;

$n = 1, 2, 3 \dots j-1$

G — постійна.

Свою гіпотезу С.А.Стауфер сформулював так: “...зв’язки між рухливістю населення і відстанню не обов’язкові; число людей, що переміщуються на певну відстань, прямо пропорційне числу сприятливих можливостей наприкінці цієї відстані й обернено пропорційне числу проміжних можливостей; зв’язок між рухливістю і відстанню визначається додатковою залежністю, в якій сума проміжних можливостей буде функцією відстані” [Stouffer, 1940: р. 846–847]. Відстань у моделі Стауфера виражена, таким чином, через кількість наявних між пунктами в’їзду і виїзду сприятливих можливостей, які й затримують мігрантів. Чим відстань більша, тим більше і проміжних можливостей і, отже, менший міграційний потік.

Головна перевага моделі зіткнення можливостей полягає в тому, що вона спирається на логіку поведінки людини, котра прагне знайти місце роботи якнайближче до місця проживання, збільшити свій трудовий дохід, поліпшити умови праці, побуту і відпочинку. Гадаю, що модель зіткнення можливостей можна інтерпретувати як спосіб відображення засобами математичного запису змісту феномена просторової самоорганізації населення. Іншими словами, в моделі Стауфера дістає відображення важлива в методологічному плані теза, згідно з якою територіальна рухливість населення являє собою самоорганізаційний процес суспільної поведінки індивідів, зумовлюваний системою прераференцій.

Подальшого розвитку гіпотеза С.А.Стауфера набула у працях В.Ворнца, Г.Портера та Е.Л.Ульмана. На увагу заслуговують ідеї Ульмана про комплементарність, зіткнення можливостей і рухливість. Комплементарність Ульман пояснює так: “Щоби між двома територіями виникла взаємо-

дія, має існувати попит з боку однієї з них і пропозиція з іншої... Щоб розпочався взаємообмін, потрібні чітко визначені умови для взаємної доповняльності об'єктів спілкування. Це і є комплементарність” [Ulman, 1956: p. 867]. З приводу зіткнення можливостей Ульман наголошує, що “комплементарність веде до розвитку обміну між двома територіями лише в тому разі, якщо нема втручання з боку іншого джерела постачання” [Ulman, 1956: p. 868]. Останній чинник, необхідний у системі взаємообміну, передбачає, за Ульманом, “рухливість предметів обміну або, інакше кажучи, відстань між територіями, що взаємодіють, виражену через витрати, властиві конкретно-му виду зв'язку, або через витрати часу” [Ulman, 1956: p. 869].

У дослідницькій практиці поряд із гравітаційними широко застосовують призначені для практичних розрахунків регресійні моделі. Застосування їх пов'язане з отриманням практичних висновків щодо конкретних чинників і рівня їхнього впливу на територіальні переміщення населення. Незрідка регресійні моделі дають невисокі значення коефіцієнтів множинної регресії [Прибыткова, 1986: с. 111]. Це пояснюється передовсім тим, що припущення стосовно лінійної залежності результативної ознаки від факторних не відповідає дійсності. Суттєві обмеження накладають також брак статистичних даних за низкою важливих для моделювання змінних і в низці випадків незіставність їх у територіальному розрізі. Не завжди дотримується вимога незалежності дії чинників. Усе це засвідчує доцільність доповнення регресійного аналізу переміщень населення у просторі якісним дослідженням механізмів їх і необхідність ретельної інтерпретації отриманих результатів.

Широкі можливості для пояснення просторових взаємодій і вивчення різноманітних виявів просторової діяльності людини відкриває імовірнісний підхід, пов'язаний із успіхами відповідного розділу математики — теорії випадкових процесів: теорії черг, методу Монте-Карло, теорії марковських ланцюгів тощо. Насамперед слід відзначити досвід використання теорії марковських процесів для опису та прогнозування перерозподілу населення по території. Проте марковські процеси є лише першою механічною апроксимацією реальних процесів, оскільки вони ґрунтуються на припущенні про незмінність у майбутньому спостережуваних у теперішній час тенденцій.

Підґрунтя всіх моделей територіального розподілу людської діяльності становить гіпотеза, згідно з якою в поведінці людей, коли йдеться про подолання простору, простежуються певні закономірності, що підлягають кількісному оцінюванню [Гарнер, 1971: с. 30]. Ця гіпотеза спирається, своєю чергою, на такі постулати:

- просторовий розподіл людської діяльності віддзеркалює впорядковане пристосування до чинника відстані;
- рішення про розміщення приймаються, виходячи з принципу мінімізації зусиль, що мають витратитися на нього;
- усі місця розташування тією чи тією мірою доступні, але деякі з них характеризуються більшою доступністю порівняно з іншими;

- у різноманітних видах людської діяльності виявляється прагнення агломерації для отримання вигод, що їх забезпечує концентрація різних сфер життєдіяльності в одному місці;
- орієнтація людської діяльності має ієрархічні засади;
- розселення людей має осередковий характер [Гарнер, 1971: с. 30–32].

Математичне моделювання дає можливість отримати лише загальне уявлення про реальні соціально-просторові й економіко-соціальні процеси. Однак застосуванню математичних методів і системного підходу мають передувати серйозні теоретико-методологічні розробки, а виявлені шляхом математичного моделювання кількісні закономірності потребують змістової соціологічної інтерпретації.

Картографічне моделювання просторової поведінки населення

Форма запису моделі залежить як від природи досліджуваного об'єкта, так і від поставленої у дослідженні мети. Не всі об'єкти піддаються математичному моделюванню. При вивченні просторових відносин перевагу слід віддати карті, яка є моделлю просторової структури діяльності людини.

Карта являє собою інформаційну систему, канал для передання просторової інформації й може розглядатися як своєрідна знакова система: основним засобом передання інформації є картографічні образи. Мова карти має чимало переваг. Вона універсальна, легко долає мовні бар'єри, лаконічна, містка і дає змогу формулювати судження в лапідарній формі. І зрештою, вона характеризується двовимірністю, що значно розширює інформаційну місткість карти. Саме двовимірність картографічної мовної системи вможливує вивчення просторових відносин. Карта дає нову, вищого порядку інформацію про картовані явища, котра у вихідному матеріалі залишається прихованою. Картографічне моделювання є, за твердженням А.Ф.Асланікашвілі, “єдиним методом отримання безперервного відображення просторово безперервного явища за дискретною фактичною інформацією” [Асланікашвілі, 1974: с. 98].

На мою думку, картографічне моделювання соціально-демографічних структур можна інтерпретувати як один із методів латентно-структурного аналізу (аналізу прихованих структур), запропонованого П.Лазарсфельдом [Лазарсфельд, 1973: с. 42–53]. Цей аналіз слугує для виявлення і розпізнавання прихованих латентних груп населення з іманентною їм соціальною організацією, структурою матеріального і культурного споживання, поведінкою і цілями. Аналіз прихованої структури розпочинається з оцінювання емпіричного матеріалу і розроблення гіпотези про наявність певної системи соціальних груп, що утворюють приховану структуру. На підставі фактичних даних здійснюється моделювання, завданням якого є перевірка гіпотези у статистичному плані. Модель прихованої структури перевіряє факт наявності постульованих груп, проте глибше проникнення в сутність проблеми потребує залучення додаткової інформації. Так, при дослідженні територіальної рухливості населення латентно-структурний аналіз дає змо-

гу виявити локалізацію прихованих груп мігрантів. Проте виявлення причин, що спонукали ту чи ту групу населення до міграції, передбачає вивчення даних, що можуть бути основою для висування причиннісних гіпотез, поглиблення й розширення наукового пошуку і, зрештою, прогнозування можливих переміщень населення у просторі.

Виявлення прихованої структури як інструмент аналізу може принести плідні результати в процесі вивчення поведінки населення і його ставлення до тієї чи тієї проблеми, для статистичної інтерпретації порайонних відмінностей у структурі споживання населення, показників його відтворення, інтенсивності переміщення у просторі, оцінювання умов життя в межах урбанізованих ареалів. Дані, що дають можливість виміряти ставлення населення до певної проблеми й виявити параметри соціальної структури, можна або отримати в перебігу соціологічних опитувань населення, або почерпнути із матеріалів поточної статистичної звітності. Метод безупинного статистичного спостереження у багатьох аспектах ліпший. По-перше, він забезпечує об'єктивне вивчення поведінки населення впродовж низки років; по-друге, передбачає можливість включення в аналіз будь-яких контингентів населення — від населення урбанізованого району чи міста до населення великого регіону або країни загалом; по-третє, він набагато економніший у плані витрат часу, коштів і зусиль при вивченні преференцій населення. Разом із тим зазначу, що в процесі емпіричних соціологічних вимірювань навіть професійні соціологи, а тим паче численні аматори-неофіти, часто порушують традиційні методичні вимоги, що призводить до викривлення соціологічної інформації й образу соціальної дійсності, створюваного на підставі даних польових досліджень (див. про це: [Панина, 1998: с. 258]).

У процесі аналізу розселення й територіальних переміщень населення статистичними джерелами, що забезпечують вимірювання результатів взаємодії людини із навколишнім середовищем, слугують дані поточного обліку населення за містами, селищами міського типу і районами, а також матеріали переписів населення. Виявлення закономірностей поведінки населення в процесі його просторової самоорганізації ґрунтується на аналізі даних за кілька років, опрацювання яких дає необхідну для моделювання статистичну інформацію. Картографічна модель, побудована за даними поточного обліку чисельності населення, дає змогу виявити систему районів, жителі яких вирізняються специфічною соціально-груповою організацією. Іншими словами, така модель підтверджує факт існування латентних груп населення і містить інформацію про просторову локалізацію їх. Однак залишаються нез'ясованими причини вибіркового ставлення жителів до територій; соціально-професійна й демографічна структура встановлених латентних груп населення; структура доходів і споживання індивідів, які до них належать; їхні ціннісні орієнтації, особливості просторової поведінки й організації їхньої повсякденної діяльності.

Дослідження генези та механізму взаємодій у територіально диференційованій системі відносин “людина — середовище існування” вимагає залучення додаткової інформації для аналізу багатоаспектних і складних проблем територіальної поведінки населення, а також залучення до співпраці

представників різноманітних галузей знань, які володіють специфічними дослідницькими методами і підходами. Так, зокрема, економічне дослідження процесів територіальної поведінки населення в урбанізованих просторах передбачає застосування принципу “чорної скриньки”. В економічних моделях просторової самоорганізації населення як вихідні можна розглядати такі змінні за окремими районами, як зайнятість, диференціація сукупних доходів і витрат домогосподарств у міській і сільській місцевості, структура ВВП і його розмір у розрахунку на одного жителя, густота залізниць і автомобільних шляхів на 100 кв. км, рівень розвитку соціальної інфраструктури; як похідні — показники щільності населення і трудових ресурсів за районами, диференційовані за статтю, віком, соціальними і професійно-кваліфікаційними групами тощо. Рушійні сили просторової самоорганізації населення і її механізмів можна приймати в економічних дослідженнях за “чорні скриньки” й описувати статистичними моделями із застосуванням кореляційного, регресійного чи факторного аналізу.

Принцип “чорної скриньки” можна застосовувати також у географічних дослідженнях просторової самоорганізації населення, оскільки вивчення природи взаємодій між людиною і середовищем її існування є предметом соціології, соціальної психології, екології людини і низки інших дисциплін і, як правило, залишається за межами компетенції географів.

Безперервний аналіз інформації, що міститься в матеріалах поточної статистичної звітності за низку років, створює передумови для організації банків емпіричних даних. Стандартизація їх та впорядкування на цій основі серії карт дають змогу запровадити моніторинг територіальної поведінки населення і прогнозування його можливих змін у перспективі; забезпечити систему раннього попередження необхідною інформацією про можливі несприятливі наслідки просторової самоорганізації населення й ефективність ухвалюваних рішень з регулювання цього процесу [Pribytkova, 2007: p. 137].

Картографічні моделі просторової самоорганізації сільського населення України (рис. 1, 2, 3, 4) дають можливість скласти уявлення про територіальну структуру процесу концентрації сільського населення, а порівняння її уможливило простежування структурних зсувів у його розвитку. При моделюванні цього процесу автор виходив із припущення, що територіальні переміщення сільського населення пов'язані, як правило, зі зміною місця й характеру праці і представлені, таким чином, пересуваннями переважно працездатних контингентів. Тому як об'єкт моделювання було обрано не все сільське населення, а лише ту його частину, що перебуває у працездатному віці. При цьому було зроблено припущення, що на рівень концентрації жителів працездатного віку в тих чи тих сільських адміністративних районах країни розмір природного приросту їхнього населення впливає несуттєво, оскільки значна частина їх охоплена процесами депопуляції. До того ж природне зменшення сільського населення не може підсилити, а лише знижує рівень концентрації його у більшості сільських адміністративних районів країни. Щоби переконатися в цьому, можна звернутися до карти типів динаміки сільського населення України у 1970–1978 роках [Pribytkova, 2007: с. 179].

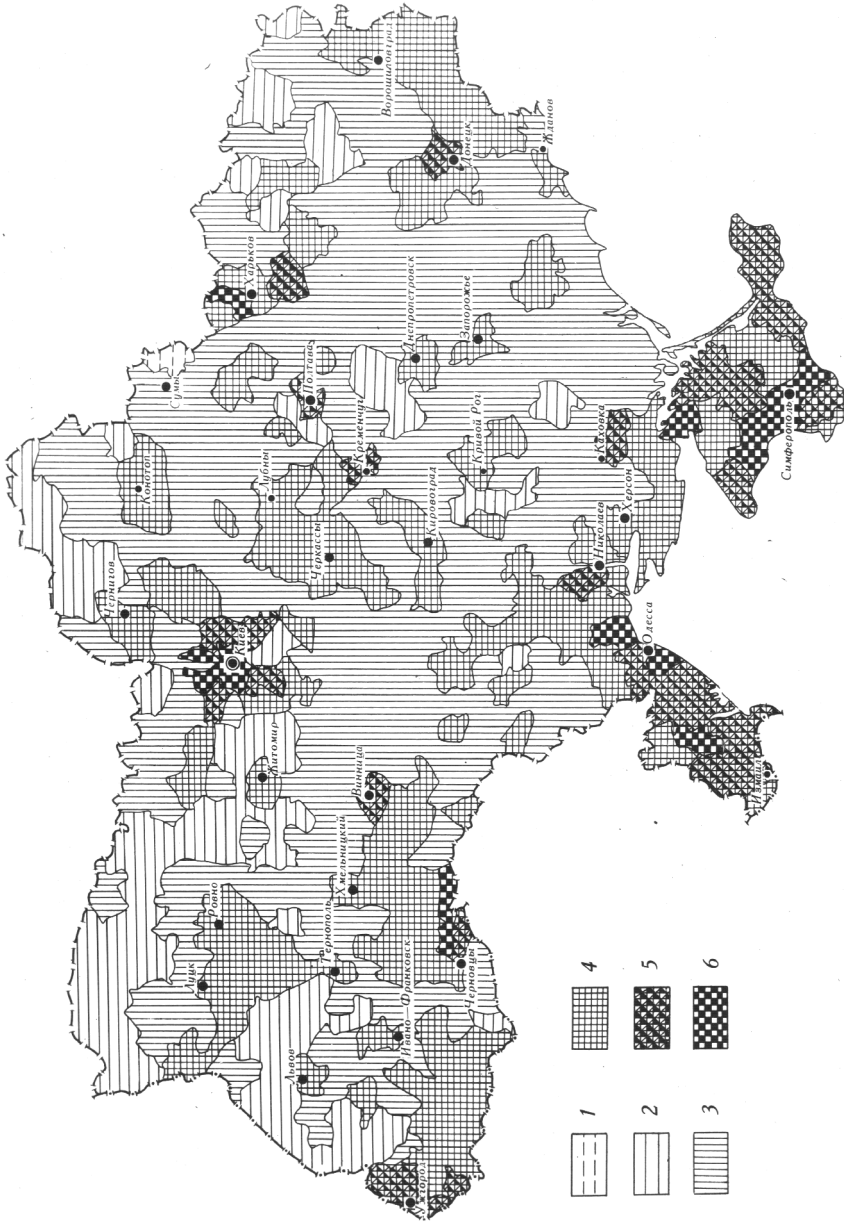

Рис. 1. Картографічна модель розміщення сільського населення працездатного віку території України у 1967 році.
 Пітома вага населення працездатного віку у загальній чисельності сільського населення: 1 – 42,5–45,0%; 2 – 45,1–47,5%;
 3 – 47,6–50,0%; 4 – 50,1–52,5%; 5 – 52,6–55,0%; 6 – 55,1–57,5%

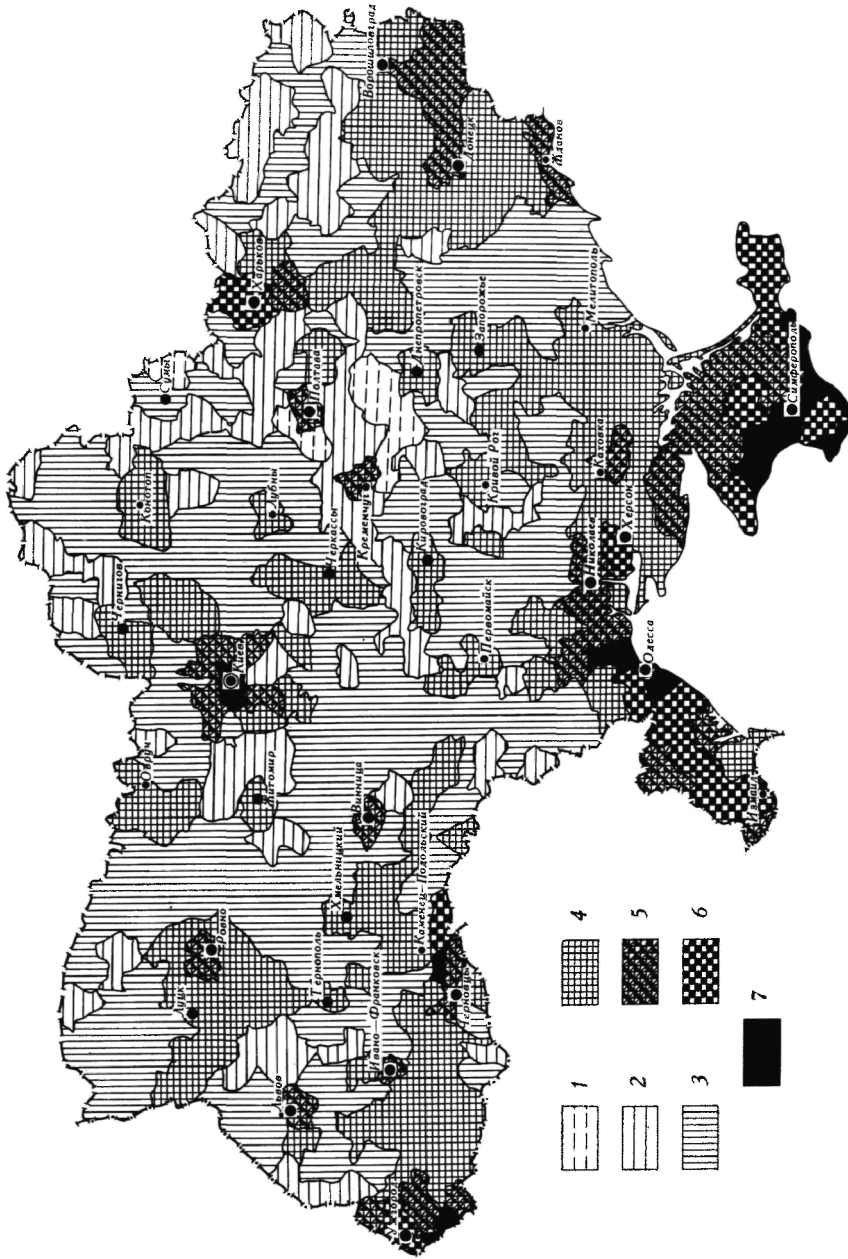

Рис. 2. Картографічна модель розміщення сільського населення працездатного віку території України у 1973 році.
 Пітома вага населення працездатного віку у загальній чисельності сільського населення: 1 – 42,5–45,0%; 2 – 45,1–47,5%;
 3 – 47,6–50,0%; 4 – 50,1–52,5%; 5 – 52,6–55,0%; 6 – 55,1–57,5%; 7 – 57,6–60,0%

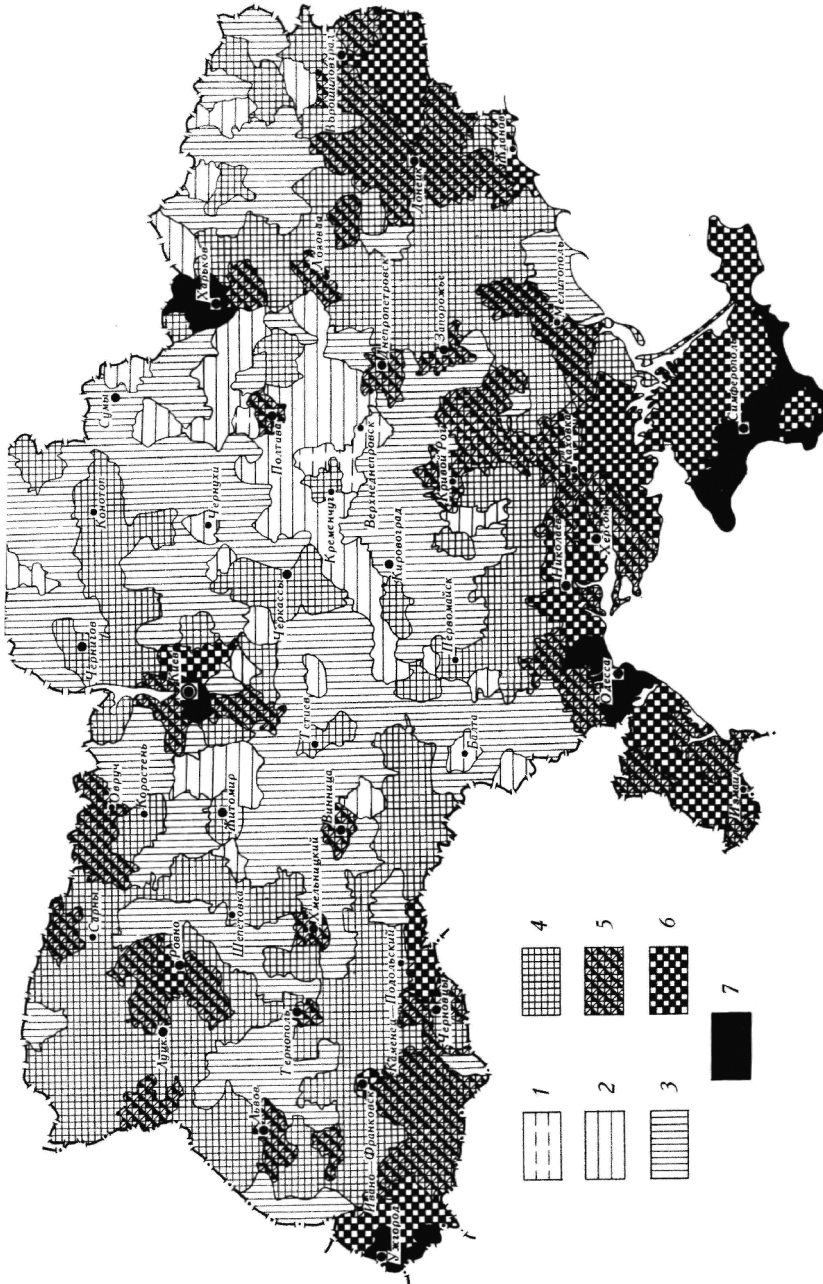

Рис. 3. Картографічна модель розміщення сільського населення працездатного віку території України у 1977 році. Пітома вага населення працездатного віку у загальній чисельності сільського населення: 1 – 42,5–45,0%; 2 – 45,1–47,5%; 3 – 47,6–50,0%; 4 – 50,1–52,5%; 5 – 52,6–55,0%; 6 – 55,1–57,5%; 7 – 57,6–60,0%

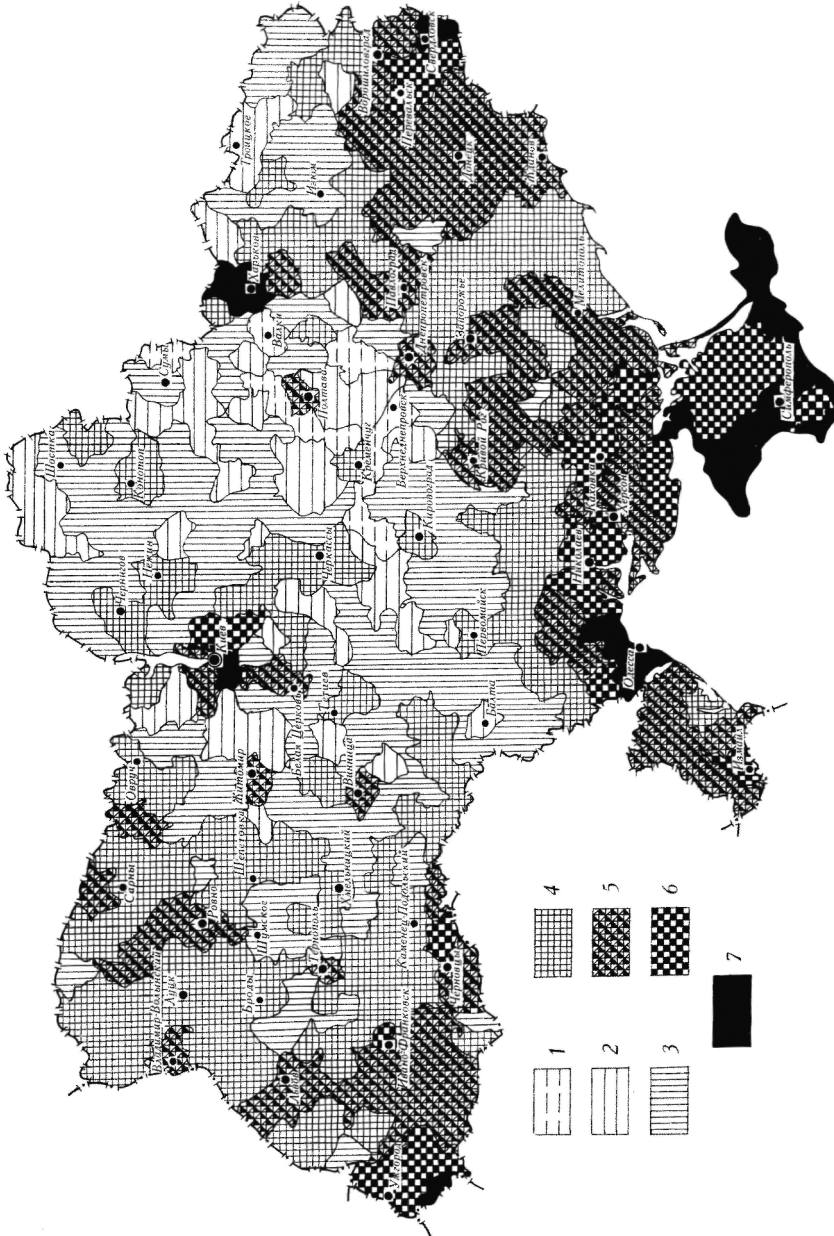

Рис. 4. Картографічна модель розміщення сільського населення працездатного віку території України у 1980 році. Питома вага населення працездатного віку у загальній чисельності сільського населення: 1 – 42,5–45,0%; 2 – 45,1–47,5%; 3 – 47,6–50,0%; 4 – 50,1–52,5%; 5 – 52,6–55,0%; 6 – 55,1–57,5%; 7 – 57,6–60,0%

Картографічні моделі просторової самоорганізації сільського населення України, побудовані на підставі даних поточного обліку населення за низку років, дали можливість не тільки виявити закономірності зміни концентрації сільських жителів у часі та просторі, а й уявляли важливі просторові відношення цього процесу і феномена урбанізації. Зокрема, було зроблено висновок, що концентрація міського і сільського населення — два боки одного процесу урбанізації.

Міста в процесі концентрації сільського населення виконують функції своєрідних ядер кристалізації нових соціально-просторових структур сільського розселення. І чим більше місто і різноманітніші його народногосподарські функції, тим більшим є його вплив на рівень концентрації сільського працездатного населення й ареал її поширення. Підвищена питома вага сільського працездатного населення, як правило, спостерігається у приміських зонах обласних центрів і міст зі значним промисловим потенціалом (Кременчук, Маріуполь, Кривий Ріг).

У структурі процесу просторової самоорганізації сільського населення постійно відбуваються зміни, суть яких зводиться до поглиблення її територіальної поляризації, що, своєю чергою, супроводжується подальшим збільшенням концентрації сільських жителів у зонах активного впливу міст і розширенням ареалів її поширення в урбанізованих районах. Поряд із цим територіальний перерозподіл населення веде спершу до виникнення окремих осередків, а потім і цілих зон, у яких прогресують процеси деконцентрації сільських жителів.

Так, у межах України сформувалася велика зона, де питома вага працездатного населення коливається в межах 42,5–47,5%. Ця зона, що роз'єднує приміські райони Сум і Полтави, Полтави і Харкова, Полтави і Кременчука, Кременчука і Черкаса, Черкаса і Кіровограда, Кременчука і Дніпропетровська, Києва і Житомира, Житомира і Вінниці, відіграє роль своєрідного “вододільного простору”, в межах якого формуються і спрямовуються в різні боки потоки сільського населення працездатного віку. Зростання його чисельності та збільшення кількості великих сільських населених пунктів у приміських зонах супроводжуються поліпшенням демографічної структури сільського населення в цих районах, підвищенням його територіальної й соціальної мобільності та зміною структури зайнятості.

У зоні деконцентрації сільських жителів фіксуються численні деформації демотвірних процесів, склалася несприятлива віково-статєва структура сільського населення, скорочується його репродуктивна діяльність, зростають темпи його старіння. Ці обставини суттєво вплинули на зниження інтенсивності народжуваності й появу чималої кількості районів із низькою питоною вагою дітей і підлітків. У центральних районах України та на півночі сформувалася велика зона, в якій скорочення сільського населення відбувається в таких розмірах і таких темпах, що це спричинилося до розвитку депопуляційних процесів на цих територіях і поширення тут осередкової незаселеності. У межах цієї зони добре увиразнюються ареали приміських зон обласних центрів (рис. 4).

Таким чином, демографічні наслідки просторової самоорганізації сільського населення вельми різноманітні, пов'язані між собою найтіснішим чином і виявляються передусім у різноманітних типах динаміки й вікової структури сільського населення в районах його концентрації й деконцентрації.

Сільське несільськогосподарське населення

В індустріальних і постіндустріальних суспільствах перерозподіл сільського населення з аграрного сектору до інших сфер діяльності не обов'язково супроводжується його переселенням до міст.

Люди, які живуть у сільській місцевості, але працюють у містах, є лише частиною численнішого сільського несільськогосподарського населення, формування якого супроводжується зміною його соціально-професійної структури, збільшенням територіальної й соціальної мобільності жителів села, проникненням міських відносин у сільську місцевість. Несільськогосподарська зайнятість доволі поширена в межах України. На формування сільського несільськогосподарського населення впливають різноспрямовані сили. З одного боку, місто приваблює сільського жителя вищими заробітками, ліпшими умовами праці та побуту, ширшими можливостями соціально-професійного просування і культурного зростання. З іншого боку, складність адаптації до життя в місті, відсутність житла і роботи за фахом можуть стримувати приплив до нього сільських жителів.

Можливості переходу на роботу в несільськогосподарські галузі економіки регулюються наявністю в них вакантних робочих місць, розміщення яких характеризується значною нерівномірністю. Як правило, нові робочі місця виникають на територіях вищого рівня господарського освоєння, і передусім у містах. Незбалансованість робочих місць і ресурсів робочої сили впродовж тривалого часу породжує міграційні потоки із села до міста. Але місто не може з низки причин умістити всіх потенційних переселенців. І не всі сільські жителі, які намагаються перейти на роботу в несільськогосподарські галузі економіки, воліють стати городянами, проте залюбки б жили в безпосередній близькості від міста й користувалися благами міської цивілізації.

Такими є суттєві обставини, що детермінують процеси просторової самоорганізації сільського населення, зорієнтованого на несільськогосподарські заняття і міський тип життєдіяльності. Просторова самоорганізація значною мірою зумовлена інвестиційною політикою. Широкомасштабне виробниче і житлове будівництво, не збалансоване із наявними трудовими ресурсами, концентрація нових робочих місць у містах і приміських зонах, залишковий принцип виділення капітальних вкладень на розвиток соціальної інфраструктури та диспропорції в розподілі їх між містом і селом — усі ці супутники інвестиційного процесу, характерного для екстенсивної економіки, значною мірою визначали розміри, динаміку, інтенсивність і структуру просторової самоорганізації сільського населення в Україні в останні тридцять років радянського періоду.

Однак на початку 1990-х років тенденція територіального перерозподілу сільських жителів працездатного віку в приміські зони та міста України вичерпалася. За умов безробіття, що стрімко розвивається, поглиблення економічної кризи й перманентної соціально-політичної нестабільності в просторі можливостей з'явилися нові пріоритети: із міських поселень країни до села рушили потоки зворотної міграції. До Державної служби зайнятості України почали надходити листи громадян із запитом про можливість переїзду до сільської місцевості. Офіційна статистика 10 років поспіль (1992–2001) фіксувала відплив жителів із міст до села. За цей час в українському селі побільшало мешканців на 380 тис. осіб [Населення України, 2002: с. 30–36]. Проте згодом географія міграційних потоків усередині країни знову набула рис колишньої, початку 1990-х, системи територіальних переміщень населення між містом і селом, у якій знову домінує місто.

Висновок

Отже, переміщення населення у просторі можливостей є самоорганізаційним процесом суспільної поведінки індивідів, що спрямовується системою преференцій, а їхня цілеспрямована самоорганізаційна діяльність визначається як розмірами трудового доходу, так і іншими чинниками життєдіяльності. Як усі самоорганізаційні процеси, учасники яких оптимізують свою діяльність відповідно до власних (іманентних) інтересів, просторова самоорганізація населення піддається регулюванню ззовні лише побічно. Об'єктом керівних впливів виступає не сама просторова самоорганізація, а сукупність чинників життєдіяльності в місцях виходу і входу переселенців. Змінюючи їх, можна зорієнтувати формування преференцій учасників цього процесу відповідно до цілей управління.

Література

- Асланикашвили А.Ф.* Метакартографія. Основные проблемы. — Тбилиси, 1974.
- Гарнер Б.Дж.* Модели географии городов и размещения населенных пунктов // Модели в географии. — М., 1971. — С. 29–86.
- Заблоцкий Г.А.* Оценка социальных условий расселения и логико-математическое моделирование развития городов // Социальные условия развития городов (социальные проблемы расселения). — М., 1975.
- Лазарсфельд П.Ф.* Латентно-структурный анализ и теория тестов // Математические методы в социальных науках. — М., 1973. — С. 42–53.
- Населення України, 2002 рік / Державний Комітет статистики України. — К., 2003.
- Осипов Г.В., Андреев Э.П.* Методы измерения в социологии. — М., 1977.
- Панина Н.В.* Технология социологического исследования : Курс лекций. — К., 1998.
- Прибыткова И.М.* Об использовании корреляционно-регрессионного анализа в перспективном планировании территориальной подвижности населения // Организация и планирование отраслей народного хозяйства. — К., 1986. — Вып. 83. — С. 103–114.
- Прибыткова И.М.* Миграции и демографическое развитие Украины // Миграции и развитие. Сер.: Международная миграция населения: Россия и современный мир. — М., 2007. — Вып. 20. — С. 172–182.

Pribytkova I.M. Cartographical Modeling as a Statistical Method for Monitoring of a Spatial Behaviour of Population // Recent Advances in Stochastic Modeling and Data Analysis / World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd. – S.l., 2007.

Stewart J.Q. Demographic Gravitation: Evidence and Application // Sociometry. – 1948. – May. – № 11.

Stewart J.Q. Potential of Population and Its Relationship to Marketing // Theory in Marketing. – Illinois, 1950.

Stouffer S.A. Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance // The American Sociological Review. – 1940. – Vol. 5. – № 6.

Ulman E.L. The Role of Transportation and the Basis for Interaction in Man's Role in Changing the Face of the Earth. – Chicago, 1956. – P. 868–869.